

21ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੁਮਾਰ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ (ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਗੁਰੂ ਕਾਸ਼ੀ ਕੈਂਪਸ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋਂ।

© 91159-12555

21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਭਿੰਨਤਾ, ਤਕਰਾਰ, ਨਵੀਂ ਗਲੋਬਲੀ ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਧਰੁਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋੜ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੋਚ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਟਕਰਾਅ ਨੂੰ ਘਟਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰੇ। ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ (Interfaith Dialogue) ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਨਤਾ, ਪਰਸਪਰ ਸਤਿਕਾਰ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਏਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮਾਡਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮੂਲ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇਹ universal vision “ਨਾ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ” ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਬਣੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ: “ਏਕੁ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ ਤੂ ਮੇਰਾ ਗੁਰ ਹਾਈ” ਇਸ ਪੰਗਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਧਾਰਮਿਕ ਪਹਿਚਾਣ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕ-ਰੱਬੀ ਪਿਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਇਸ ਸਮਝ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਗਲੋਬਲ ਦੁਨੀਆ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੋਚ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਮਝੇ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਜਗਤ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਗਿਆਨ ਸੰਪਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਭ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਵਾਦਕਾਰੀ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸੰਭਾਵੀ ਸੰਨਿਆਸ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਇਕ interfaith model (ਅੰਤਰ-ਧਰਮ ਮਾਡਲ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਮਾਡਲ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਅੱਜ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਮਝਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸਾਂਝ ਦੀ ਨੀਂਹ ਉਸਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਟਕਰਾਅ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ, ਲੋਕਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਣਾਅ ਵਧ ਰਹੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ “ਤੂੰ ਆਪੇ ਆਪਿ ਵਰਤਦਾ ਆਪਿ ਬਣਤਰ ਬਣਾਈ ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਦੂਜਾ ਕੋ ਨਾਹੀ ਤੂ ਰਹਿਆ ਸਮਾਈ॥”¹ ਇਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਗਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਨਤਾ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਇੰਟਰਕਨੈਕਟਡਨੈੱਸ (Interconnectedness) ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਫਲਸਫੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਰੂਹ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਜੋਤ ਵਸਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਇਸਲਾਮੋਫੋਬੀਆ, ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਟਕਰਾਅ, ਧਾਰਮਿਕ ਅੱਤਵਾਦ, ਯਹੂਦੀ-ਅਰਬ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਬੁੱਧਿਸਟ-ਰੋਹਿੰਗਿਆ ਸੰਘਰਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਜੋਤ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਦੇਸ਼ “ਨਾਮ, ਦਾਨ ਅਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ” ਦਾ ਤਿਰਨਵੀ ਮਾਡਲ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤਿੰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਡਲ ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਲਈ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਫਰੇਮਵਰਕ (Ethical Framework) ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ-

ਰੱਬੀ ਸਚ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ; ਦਾਨ-ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ; ਇਸ਼ਨਾਨ-ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਤੇ ਕਲਚਰਲ ਹਿਊਮੈਨਿਟੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਪੱਖ ਹਰ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਦਰਜੇ 'ਤੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ-ਸੰਵਾਦ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਗੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਸੰਵਾਦ ਜਬਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਬੋਧਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਵੈ ਸਮਰੱਥਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਮਾਡਲ ਅੰਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਗਲੋਬਲ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖਿਆ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਗਲੋਬਲ ਮਾਈਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੋਰ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡਾਇਲਾਗ ਸਟੈਂਡੀਜ਼ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਫਲ ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਉਹੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਸਾਂਝੀ ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ 'ਤੇ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਾਂਝੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ “ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤਿ ਸਬੈ ਏਕੈ ਪਹਿਚਾਨਬੋ” (1349)। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਲਾਈਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ interfaith literature ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੰਗੀਤਕ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਸਤਹੀ ਮਾਡਲ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਏਕਤਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸੱਚਾਈ, ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਅਤੇ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਕੇਂਦਰ ਵਸਤੂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਰੂਹਾਨੀ ਸੱਚਾਈ, ਸਾਂਝੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜੋ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ interfaith dialogue ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਰਾਹਦਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਂ ਗੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੰਡ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੰਸਥਾਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਵਾਦਕ ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਬੋਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ “ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ॥ ਹੈ ਭੀ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ॥”² ਇਹ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਂਝੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਰਮ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ universal truth ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਨਿਯਮ “ਹੁਕਮੀ ਸਭ ਉਪਜਹਿ ਹੁਕਮੀ ਕਾਰ ਕਮਾਹਿ॥ ਤੀਜੈ ਹੁਕਮੀ ਕਾਲੈ ਵਸਿ ਹੈ ਹੁਕਮੀ ਸਾਚਿ ਸਮਾਹਿ॥”³ ਹੈ, ਜੋ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕੋ ਰੱਬ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਵਡਿਆਈ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਪੰਗਤੀ ਆਧੁਨਿਕ interfaith ethics ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ plurality ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ argumentative ਜਾਂ polemical debate ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਗਏ-ਹਰਿਦੁਆਰ, ਮੱਕਾ, ਕਾਬਾ, ਜਗਨਨਾਥ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸਮਝ ਦਿੱਤੀ। ਮੱਕੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਜਦ ਮਜ਼ਹਬੀ ਗਲਤਫਹਿਮੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੈਰ ਕਾਬੇ ਵੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਾਤ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ “ਸਰਬ ਜੀਆ ਮਹਿ ਏਕੋ ਜਾਣੈ ਤਾ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਨ ਕੋਈ। ਦੂਜਾ ਕਉਣੁ ਕਹਾ ਨਹੀ ਕੋਈ॥ ਸਭ ਮਹਿ ਏਕੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਸੋਈ॥”⁴ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦਿਸ਼ਾ ਜਾਂ ਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ interfaith spirituality ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਰੱਬ ਦੀ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਨਤਾ ਨੂੰ ਤੋੜਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸੰਵਾਦਕ ਦਰਸ਼ਨ “ਸਚੁ”, “ਨਾਮ”, “ਕੀਰਤ”, “ਵੰਡ ਛਕਣਾ” ਅਤੇ “ਨਿਮਰਤਾ” (humility) ਵਰਗੇ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਸਚਹੁ ਓਰੈ ਸਭੁ ਕੋ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ”⁵ ਇਹ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ interfaith dialogue ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਸੱਚ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਆਚਾਰ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਵਾਦ ਕੇਵਲ ਨਾਟਕੀ ਕਿਰਦਾਰ ਰਹਿ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸੱਚਾਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਰਮ ਦਾ ਘੇਰਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਥਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ universal ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸੰਵਾਦਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੰਗਤੀ “*ਇਕੁ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਦੁਆਰੇ ਸਭੇ ਜੀਅ॥*”⁶ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਗਤੀ interfaith dialogue ਦਾ ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਨਤਾ, ਰੱਬੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕੋ ਨੂਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਛੋਟਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤੱਤ-ਚਿੰਤਨ modern multicultural societies ਲਈ ਅਤਿ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦਕ ਦਰਸ਼ਨ ਕੇਵਲ ਰੂਹਾਨੀ ਜਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਹ ਸਮਾਜਕ-ਨੈਤਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਮਾਡਲ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: “*ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ॥*”⁷ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਜੈਂਡਰ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ interfaith dialogue ਉਹੀ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਲਿੰਗ, ਧਰਮ, ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਸਮਾਜੀ ਨਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ interfaith movements ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ “*ਫਕੜ ਜਾਤੀ ਫਕੜੁ ਨਾਉ॥ ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਇਕਾ ਛਾਉ॥*”⁸ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ interfaith humility ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਅਹੰਕਾਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਹਟ-ਧਰਮ ਅਤੇ superiority complex ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “*ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੁ ਸੋ ਆਖੀਐ ਜਿਸੁ ਵਿਚਹੁ ਹਉਮੈ ਜਾਇ॥*”⁹ ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਅਹੰਕਾਰ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਰੱਬੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਾਂਝਾ ਸੰਵਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਨਕੀ ਦਰਸ਼ਨ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਵਾਦ ਦੀ Ethical Psychology ਦਾ ਰੂਪ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਕ੍ਰਿਆ-ਕਲਾਪਾ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੀ ਸੰਵਾਦਕ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਧਰਮ ਬਾਹਰੀ ਰੀਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। Interfaith dialogue ਅਹੰਕਾਰ-ਰਹਿਤ, ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਾਡਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਏਕਤਾ, ਸਾਂਝੀ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਰੂਹਾਨੀਅਤ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਅ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਾਂਝੇ ਸੱਚ ਦੀ ਸਮਝ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਡਲ ਕੇਵਲ ਅਕਾਦਮਿਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ ਆਧਾਰਾਂ ਤੇ ਨਿਰਮਿਤ ਹੈ ਜੋ ਗਲੋਬਲ interfaith harmony ਦਾ ਮੂਲ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਗਲੋਬਲ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੰਵਾਦਕ ਮਾਡਲ

21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਗਲੋਬਲ ਦੁਨੀਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅੱਤਵਾਦ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਟਕਰਾਅ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗੁਥਮਗੁਥਾ ਹਨ। ਉਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੰਵਾਦਕ ਮਾਡਲ ਵਿਸ਼ਵ ਸਥਿਰਤਾ ਲਈ ਇਕ ਅਟੱਲ ਆਦਰਸ਼ ਵਜੋਂ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਕਿ ਰਸਮਾਂ, ਰਵਾਇਤਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “*ਜੋਤਿ ਰੂਪਿ ਹਰਿ ਆਪਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕੁ ਕਹਾਯਉ॥*”¹⁰ ਜੋ interfaith humanism ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਘੋਸ਼ਣਾ ਹੈ। 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਜਾਤੀ-ਆਧਾਰਿਤ ਪਛਾਣਾਂ ਸਿਆਸੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੇਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ-ਪਛਾਣ ਦੇ ਮੰਡਲਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਲਿਜਾਕੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਮਾਡਲ ਆਧੁਨਿਕ human rights ਪਰਿਪੇਖ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਧਾਰਮਿਕ ਟਕਰਾਅ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਸਿਰਫ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ (tolerance) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੇ। ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ “ਝੱਲਣ” ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਤੋਂ ਕਈ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਸਾਰਥਕ ਸਾਂਝੇਪਣ (active coexistence) ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “*ਸਚਾ ਸਾਹਿਬੁ ਏਕੁ ਤੂੰ ਜਿਨਿ ਸਚੇ ਸਚੁ ਵਰਤਾਇਆ॥*”¹¹ ਇਸ ਅੰਗ ਵਿਚ ਉਹ

ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧ ਅਹੰਕਾਰ, ਜਾਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਰੂਹਾਨੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬਣਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵਾਦਕ ਥਿਊਰੀਆਂ ਜਿਵੇਂ cosmopolitanism ਅਤੇ interculturalism ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਾਂਝੇ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (interior transformation) ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ, ਜੋ interfaith behavior ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਆਧਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਤਮਕ (formal) ਅੰਤਰਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ superficial ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੋਲਣ ਕਾ ਚਾਉ, ਸਿਰੁ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ”¹² ਇਹ ਪੰਗਤੀ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੂਹਾਨੀ-ਸੰਵਾਦਕ ਮਾਡਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਦੇ ਬਿਨਾ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਖਾਲੀ ਕਵਚ ਹਨ। Interfaith dialogue ਵਿਚ ਪਿਆਰ, ਸਾਫ਼ ਦਿਲੀ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਤੱਤ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ empathy-based dialogue ਹੀ ਟਕਰਾਅ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ empathy ਨੂੰ ਰਸਮ ਨਾ ਬਣਾਕੇ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਂਝੇਪਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਆਦਰਸ਼ ਸੱਚਾਈ (Truth) ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਏਕੁ ਪਛਾਣੈ ਇਉ ਘਰੁ ਮਹਲੁ ਸਿਵਾਪੈ ॥”¹³ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਰਮ ਦੇ monopoly ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ truth-relativism ਅਤੇ absolute-truth claims ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਕਾਰਨ interfaith dialogue ਕਈ ਵਾਰ deadlock ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੂਹਾਨੀ ਮਾਰਗ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹਨ “ਸੱਚਾ ਸੱਚ” ਜੋ ਰੂਹ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੈਨਨ, ਡੋਗਮਾ ਜਾਂ ਰੀਤ ਦੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਇਕ transcendental humanism ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ interfaith philosophy ਲਈ ਇਕ ਨਵਾਂ ਨੈਤਿਕ-ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਢਾਂਚਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ environmental crises ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਵਾਦਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੁੜਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਪਵਣੁ ਗੁਰੂ ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਧਰਤਿ ਮਹਤੁ”¹⁴ ਇਸ ਪੰਗਤੀ ਵਿਚ ਧਰਤੀ, ਹਵਾ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ interfaith ecological ethics ਲਈ ਇਕ universal ਮਾਡਲ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ environmental justice often intersects with religious conflict; ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵਕ ਸੰਵਾਦ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ecological ethics ਦੀ ਨੀਂਹ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਵਾਦਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥੁ ਦੇਇ; ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ” (ਅੰਗ 1245)। ਇਹ ਪੰਗਤੀ interfaith economic justice ਦਾ ਮਾਡਲ ਬਣਦੀ ਹੈ। modern interfaith movements ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਰੂਹਾਨੀ ਸਫ਼ਰ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ, ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਵੰਡ-ਸਾਂਝ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ misinformation, hate propaganda and identity manipulation ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਸਦਾ ਹੱਲ spiritual literacy ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਪੜਿ ਪੜਿ ਗਡੀ ਲਦੀਅਹਿ; ਪੜਿ ਪੜਿ ਭਰੀਅਹਿ ਸਾਥ”¹⁵ ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਹਰੀ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। interfaith dialogue ਨੂੰ superficial ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ stereotypes ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵੀਚਾਰ-ਸਮਝ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅੱਜ ਦੀ ਡਿਜਿਟਲ ਦੁਨੀਆਂ ਲਈ epistemological warning ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਝ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਦੇਸ਼ “ਨਾਉ ਖਾਵੈ ਧਰਮੁ ਹੋਇ”¹⁶ interfaith ethical living ਲਈ ਸੰਵਾਦਕ ਆਧਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਬਦਲਾਅ ਲਿਆਵੇ। 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੰਵਾਦਕ ਫਰੇਮਵਰਕ Harvard Pluralism Project ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ UNESCO ਦੇ interfaith guidelines ਤੱਕ ਸਾਰੇ ethical transformation ਨੂੰ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਮਾਡਲ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੰਵਾਦਕ ਮਾਡਲ ਆਧੁਨਿਕ ਗਲੋਬਲ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਤਿਤਵ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਧਰੁਵੀਕਰਨ, ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਟਕਰਾਅ ਅਤੇ ecological crisis ਸਭ ਲਈ ਇਕ universal ਨੈਤਿਕ ਰਸਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਰੂਹ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਸੰਵਾਦ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿਰਫ philosophical ideal ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕ practical global ethics ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕੇਤ

21ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਟਕਰਾਅ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵੰਡ, ਜਾਤ-ਲਿੰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਗਲੋਬਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਿੰਸਾ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਆਧਾਰ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਨੈਤਿਕ ਮਾਡਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਫ ਧਾਰਮਿਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ “ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ” ਕੋਈ ਅਲੱਗ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਗੁਰਮਤਿ-ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਅੰਤਰ-ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਧਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਪਵਿੱਤਰ ਕੜੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਨੂਰ-ਏ-ਇਲਾਹੀ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਨਤਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਹਿ-ਅਸਤਿਤਵ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਇਕਾਗਰਤਾ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: “ਹੁਕਮੇ ਆਵੈ ਹੁਕਮੇ ਜਾਵੈ ਹੁਕਮ ਰਹੈ ਸਮਾਈ ॥”¹⁷ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਗਤ ਦਾ ਮੂਲ ਇਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਵੰਡਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵਾਕ ਯੂਨੀਵਰਸਲ ਬ੍ਰਦਰਹੁਡ (universal brotherhood) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨੀਂਹ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੂਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ। ਜਿੱਥੇ ਅਹੰਕਾਰ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ “ਹਉਮੈ ਵਿਚਿ ਜਗੁ ਖੋਇਆ ਨਾਨਕ ਹਉਮੈ ਬਾਧਾ ਹੋਇ।”¹⁸ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਟਕਰਾਅ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਗੁੱਥੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਹਉਮੈ ਨਾਲ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ “ਅਹੰਕਾਰ-ਮੁਕਤ ਸੰਵਾਦ” ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਇੰਟਰਫੇਥ ਡਾਇਲਾਗ ਮਾਡਲਾਂ ਨਾਲ ਖੂਬ ਮੇਲ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਕੇਤ ਹੈ “ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਅਟੁੱਟ ਸਾਂਝ”। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜੋ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਮਕਸਦ ਵੰਡ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜੋੜ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: “ਆਪਿ ਉਪਾਏ ਮੇਦਨੀ ਆਪੇ ਕਰਦਾ ਸਾਰ ॥ ਭੈ ਬਿਨੁ ਭਰਮੁ ਨ ਕਟੀਐ ਨਾਮਿ ਨ ਲਗੈ ਪਿਆਰੁ॥”¹⁹ ਇਹ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਨਬੀ-ਅਵਤਾਰ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਨਤੀਜਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸਰਬ-ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੈ “ਇਕ ਅਬਿਨਾਸੀ ਹਸਤੀ” ਜੋ ਸਭ ਵਿਚ ਵੱਸਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਖਿਆਲ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਵਿਸ਼ਵ ਢਾਂਚਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ, ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਖਾਲੀ ਰੂਪਕ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਆਲੋਚਕ ਹਨ। ਉਹ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ “ਰਵਾਇਤੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਅਸਲ ਤੱਤ” ਉੱਤੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

“ਪੜਿ ਪੜਿ ਗਡੀ ਲਦੀਅਹਿ ਪੜਿ ਪੜਿ ਭਰੀਅਹਿ ਸਾਥ”²⁰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਜਾਣਨਾ, ਤਰਕ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਨਹੀਂ। ਸੰਵਾਦ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਤਬਦੀਲੀ, ਚਿੰਤ ਦੀ ਨਗਮੀ ਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਲਈ ਸੱਚੀ ਇੱਜ਼ਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ “ਨੈਤਿਕ ਸੰਵਾਦ” (ethical dialogue) ਦੀ

ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਰੂਪਕ ਰਸਮਾਂ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਦਾਅਵੇ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮੂਹਿਕ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਨੈਤਿਕ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਕੇਤ ਹੈ “ਸਚੁ ਆਚਾਰ”। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: “ਸਚੁ ਓਰੈ ਸਭੁ ਕੋ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ”²¹ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ‘ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਆਚਰਣ’ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਫ਼ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ-ਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਪਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਸਮਾਜ, ਜਿੱਥੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਚਰਮ ‘ਤੇ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਤੱਤ ਖੋਜਣ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ “ਭਾਣੇ” ਦੀ ਜੋ ਸਮਝ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਵਾਦਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: “ਜਿਵ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਿਵੈ ਚਲਾਵੈ ਜਿਵ ਹੋਵੈ ਫੁਰਮਾਣੁ ॥”²² ਭਾਣਾ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦੇ ਇਕੋ ਨੂਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਰੱਬੀ ਕਨੂੰਨ (hukam) ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਜਾਂ ਜਾਤ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਭਾਣਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਵਾਦਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਹਿੰਸਾ, ਦਇਆ ਅਤੇ ਸਹਿ-ਅਸਤਿਤਵ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਅੱਜ ਦੇ ਗਲੋਬਲ ਸੰਕਟਾਂ ਲਈ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: “ਨਿਵਣ ਸੁ ਅਖਰ, ਖਵਣ ਗੁਣ, ਜਿਹਬਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤ੍ਰੁ ॥ ਏ ਤ੍ਰੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰ, ਤਾ ਵਸਿ ਆਵੀ ਕੰਤ ॥”²³ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਨਰਮੀ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਫ਼ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ “ਆਪਸੀ ਦਇਆ” ਦਾ ਸਰੋਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁੱਖ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਪਹੁੰਚ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: “ਨਾਨਕ ਸਾਹ ਫਕੀਰ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਗੁਰੂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪੀਰ ॥”²⁴ ਇਹ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਹਰ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਗਿਆਨ ਉਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸੰਵਾਦ ਹੈ, ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਸੰਵਾਦ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਚਿੰਤਨ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ “ਮੁਕਾਬਲੇਦਾਰ” ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ “ਸਹਿਯੋਗੀ” ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਆਧਾਰਾਂ ‘ਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ, ਦਇਆ, ਨੈਤਿਕ ਸੱਚਾਈ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜੋ ਸਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼-ਭਰਪੂਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਇਕ ਗਲੋਬਲ “peace model” ਵਜੋਂ ਉਭਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਨੈਤਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਸ਼ਨ : 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦਕ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ

21ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਵੱਡੇ ਨੈਤਿਕ ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਦੌਰ ਤੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਅੱਤਵਾਦ, ਸਮਾਜਕ ਵਿਭਾਜਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਭਾਜਨ, ਆਰਥਿਕ ਅਨਿਆਂ ਤੇ ਮਾਨਵ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਉਲੰਘਣਾ ਨੇ ਗਲੋਬਲ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮੋੜ ‘ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਮੁੜ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖਰੀ ਸਾਂਝ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨਾ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗਰਾਮ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਰਬ-ਮਾਨਵ ਨੈਤਿਕ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਕ-ਨੈਤਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ‘ਤੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਾਲ-ਚਲਨ, ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਭਲਾਈ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਹੈ; ਇਸ ਕਾਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇੰਟਰਫੇਥ ਡਾਇਲਾਗ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਰਕ ਸੰਗਤ-ਭਰਪੂਰ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਨਤਾ। ਇਹ

ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ, ਉੱਥੇ ਸੰਵਾਦ ਕਦੇ ਖ਼ਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: “ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ। ਹੈ ਭੀ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ।”²⁵ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ, ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭੇਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਇਕ ਸਰਬ-ਮਾਨਵ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਥੀ ਹਨ, ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸੰਵਾਦ, ਸਹਿ ਅਸਤਿਤਵ ਅਤੇ ਗਲੋਬਲ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਮਾਜਕ ਅਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਇਕ ਵੱਡੀ ਨੈਤਿਕ ਜੰਗ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਵੰਡਾਂ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਗਲਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਝ ਲੈ ਕਬਹੂ ਨ ਛੂਟੈ। ਹਉਮੈ ਵਿਚਿ ਜਗੁ ਖੋਇਆ।”²⁶ ਇਹ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹਉਮੈ ਧਾਰਮਿਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਫਰਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਟਕਰਾਅ ਇਸੇ “ਪਵਿੱਤਰ ਹਉਮੈ” ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਸੰਕੇਤ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਜਦ ਤਕ ਹਉਮੈ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਦੇ, ਧਰਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਵਾਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖਿੜਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ ਅਤਿ-ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨੈਤਿਕ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਮਿਹਨਤ, ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀ ਭਲਾਈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: “ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਬਹੂ ਦੇਇ। ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ।”²⁷ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਜਾਂ ਰਸਮਾਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਮਾਈ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਦਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਆਧੁਨਿਕ “social ethics” ਅਤੇ “economic justice dialogue” ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਕਦੇ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸੰਵਾਦ ਲਈ ਇਕ ਦ੍ਰਿੜ ਨੈਤਿਕ ਪਲੇਟ ਫਾਰਮ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: “ਸਚੀ ਜੀਵਣੁ ਸਚਾ ਆਹਾਰੁ। ਸਚੁ ਪੈਨਣੁ ਸਚੁ ਪ੍ਰੀਤਿ ਪਿਆਰੁ।”²⁸ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਚਾਰ ਸੱਚਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਬਾਣੀ ਸੱਚੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਪਿਆਰ ਸੱਚਾ ਹੈ ਤਦੋਂ ਹੀ ਉਹ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਖਰੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਧਰਮ ਅਕਸਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਕਸਦਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਸੱਚਾ ਆਚਾਰ-ਮਾਡਲ ਇੰਟਰਫੇਥ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ “ਨਾਮ” ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਤੁਲਨ ਦਾ ਸਰੋਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: “ਨਾਮ ਤੇਰੇ ਕੀ ਜੋਤਿ ਲਗਾਈ। ਭੀਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਆਹਿ ਨ ਲਹਾਈ।”²⁹ ਨਾਮ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰ, ਲਾਲਚ, ਨਫਰਤ ਅਤੇ ਵੰਡਾਂ ਨੂੰ ਪਿਘਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਮ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਵੈਰ ਦਾ ਕੋਈ ਠਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ “ਨਾਮ-ਸੰਤੁਲਨ ਮਾਡਲ” 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਗਲੋਬਲ ਪੀਸ-ਡਿਸਕੋਰਸ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਰਾਹਦਾਰੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਧਰਮ-ਅੰਧਤਾ, ਰਵਾਇਤੀ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਖਾਲੀ ਅਧਿਕਾਰਵਾਦ ਦੇ ਵੀ ਵੱਡੇ ਆਲੋਚਕ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: “ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ ॥ ਨਾਨਕੁ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸੁ”³⁰ ਇਹ ਪੰਕਤੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਬਲਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ “ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਕਵਚਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ” ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ। ਇਹ ਖਿਆਲ ਆਧੁਨਿਕ interfaith identity theory ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਸੰਗਤ ਹੈ, ਜੋ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਜ਼੍ਹਬ ਵਿਚ ਕੈਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨੈਤਿਕ-ਸਮਾਜਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਸਭ ਲਈ ਦਇਆ ਅਤੇ ਭਲਾਈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: “ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਕਾ ਇਕੁ ਦਾਤਾ ਸੋ ਮੈ ਵਿਸਰਿ ਨ ਜਾਈ।”³¹ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਵਾਂਗ ਮੰਨਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਦਇਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹਿੰਸਾ ਨਹੀਂ; ਜਿੱਥੇ ਭਲਾਈ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵਿਵਾਦ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦਇਆ-ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਚ ਬੰਨਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਲਈ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੱਤਿਆ-ਵਾਦ ਜਾਂ ਪੌਰਾਣਿਕਤਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੱਚੇ ਆਚਾਰ, ਸਮਾਨਤਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਦਇਆ, ਨੈਤਿਕ ਇਨਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਨਾਮ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਮਾਡਲ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਹਿਯੋਗ, ਵੰਡ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਕ ਆਧਾਰ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਚਿੰਤਨ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੰਵਾਦਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਹ-ਸ਼੍ਰੋਤ, ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਤੇ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਉਭਰਦਾ ਹੈ।

21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ

21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਗਲੋਬਲ ਮੇਲ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਧਰਮ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਮਾਰਕੀਟ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸੰਚਾਰ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਅ ਅਤੇ ਸਹਿ-ਅਸਤਿਤਵ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਆਧੁਨਿਕ ਅਦਾਰਸ਼ ਬਣਕੇ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖਤਾ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਅਕਸਰ ਸੱਤਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਪਹਿਚਾਣ-ਆਧਾਰਿਤ ਝਗੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕ ਸੰਵਾਦਕ, ਖੰਡਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਮਾਰਗ ਸੰਕਲਪਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਬਰਾਬਰੀ, ਸੱਚ, ਨਿਰਭਉਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰਤਾ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਸੰਸਾਰਕ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਾਦ ਕਦੇ ਵੀ ਸੱਤਾ ਜਾਂ ਜਬਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ “ਸਚ ਦੀ ਲੀਲਾ” ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ: “ਸਚੁ ਓਰੈ ਸਭੁ ਕੋ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ”³² ਇਹ ਉਚਾਰਣ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਬੁਨਿਆਦ ਕੇਵਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੱਚ ਦਾ ਆਚਾਰ, ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਮਰਤਬਾ ਹੈ। 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਪੋਲਰਾਈਜ਼ਡ ਮੀਡੀਆ ਸੱਚ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਾਨਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵੱਲ ਮੋੜਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ-ਕੌਸ਼ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਇਕ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: “ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੋ ਮੰਦੈ”³³ ਇਸ ਵਚਨ ਦਾ ਤਰਕਮਈ ਆਧਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚਲਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭੇਦ, ਉੱਚਤਾ-ਨੀਚਤਾ ਜਾਂ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਇਕੋ-ਸਰੋਤ-ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਗਲੋਬਲਾਈਜ਼ਡ ਦੁਨੀਆ ਜਿੱਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਛਾਣਾਂ ਦਾ ਟਕਰਾਅ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਪਕਰਣ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਹ ਬਾਣੀ ਇਕ ਅਕਾਦਮਿਕ ਮਾਡਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ-ਵਿਗਿਆਨ, ਪਾਲੀਟਿਕਲ ਸਾਇੰਸ, ਐਥਿਕਸ ਅਤੇ ਕਲਚਰਲ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸੰਭਾਵਨਾ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਚਨ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮੁੱਢਲੇ-ਸਮਾਨਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪੋਸਟਕੋਲੋਨੀਅਲ ਨਜ਼ਰੀਏ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਨਾਨਕੀ ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਤੱਤ ਨਿਰਭਉ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਤਿਤਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਆਪੇ ਬੁਝੈ ਆਪੇ ਦੇਇ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰੁ”³⁴। 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਧਰਮ-ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਡਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਟ੍ਰੈਟੇਜੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਟੇਰਰ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਅਤੇ ਨੈਸ਼ਨਲਿਜ਼ਮ ਆਦਿ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਅਦਵੈਤ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਸ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਡਰ ਅਤੇ ਵੈਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬਣਿਆ ਸਮਾਜ, ਸੰਵਾਦਕ ਨਹੀਂ ਹੋ

ਸਕਦਾ। ਨਿਰਭਉਤਾ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰਤਾ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਦਾਇਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਗਲੋਬਲੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ “ਐਥਿਕਲ ਨਨ-ਵਾਇਲੈਂਸ” ਦਾ ਮਾਡਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਗਾਂਧੀ ਅਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਕਾਰਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਉਸ ਦਾ ਆਧਾਰ “ਰੂਹਾਨੀ ਨਿਰਵੈਰਤਾ” ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਹਿੰਸਾ, ਵੈਰਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਉੱਤਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ।

21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ-ਸਹਿ-ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੁਣੌਤੀ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਮਾਰਕੀਟ-ਕੇਂਦਰਤ ਧਾਰਮਿਕ ਪਹਿਚਾਣਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ “ਵੰਡ ਛਕਣਾ” ਸਿਰਫ਼ ਲੰਗਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਮਾਡਲ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥੁ ਦੇਇ ॥ ਨਾਨਕ ਹਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ॥”³⁵ ਇਹ ਬਾਣੀ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਵਚਨ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਵਿਚ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਗਲੋਬਲ ਆਰਥਿਕਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਰਕੀਟ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪਾਦ ਵਜੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਨਾਨਕੀ ਮਾਡਲ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਆਧਾਰ ਖੋਜ-ਚਰਚਾ ਵੱਲ ਮੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲਕਸ਼ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਹਿਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਨਾਨਕੀ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ “ਬਾਣੀ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਣੀਐ” ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਮੁਕਤੀ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਹੈ ਬਾਣੀ ਵਿਚਿ ਬਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਸਾਰੇ”³⁶ ਇਹ ਵਚਨ ਆਧੁਨਿਕ ਅਕਾਦਮਿਕ ਡਿਸਕੋਰਸ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਟੈਕਸਟ ਦੀ “ਮੈਨੋਪੋਲੀ” ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ “ਇੰਟਰਟੈਕਸਟੁਅਲ ਡਾਇਲਾਗ” ਅਤੇ “ਹਰਮੇਨਉਟਿਕ ਪਲੁਰਾਲਿਟੀ” ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਕਾਲੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਖੜਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਸੰਵਾਦਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਦਵਾਨ ਨਾਨਕੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ “ਐਥਿਕਲ ਐਗਜ਼ੀਜਿਸ” ਦਾ ਮਾਡਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤਹਿ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਰੇਲਵੇ-ਪਲੇਟ ਫਾਰਮ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਜੁਗਤੀ-ਜੋਤ ਮੰਨਣਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: “ਜਗੁ ਜਲਦਾ ਰਖਿ ਲੈ ਆਪਿ”³⁷ ਗਲੋਬਲ ਵਾਰਮਿੰਗ, ਕਲਾਈਮੇਟ ਕ੍ਰਾਈਸਿਸ, ਵਾਤਾਵਰਣੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਜੰਗਾਂ ਦੇ ਖਤਰੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਅਜੋਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਬਾਣੀ “ਇਕੋ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ” ਦੀ ਨਵੀਂ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਿਰਫ਼ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਨਹੀਂ, ਪੂਰੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨੈਤਿਕ ਮਾਡਲ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਕੋ-ਸੋਸ਼ਲ ਡਾਇਲਾਗ ਅਤੇ ਗਲੋਬਲ ਸਸਟੇਨੇਬਿਲਟੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਅਦਾਰਸ਼ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸਮੂਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਚਾਹੇ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਰੈਡੀਕਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ, ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਮਕ ਧਰਮ-ਰਾਜਨੀਤੀ, ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ, ਪਛਾਣ-ਅਧਾਰਿਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣੀ ਸੰਕਟ ਹੋਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦੇ ਨਿਵਾਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮਨੁੱਖਤਾ-ਕੇਂਦਰਿਤ, ਸੱਚ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ-ਮੁਕਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਮਾਡਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਾਦ ਕਦੇ ਵੀ “ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ” ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ “ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਤੇਰੇ ਭਾਣੇ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ” ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਾਂਝੇ-ਅਸਤਿਤਵ ਅਤੇ ਗਲੋਬਲ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਮਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਤ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੱਸਦੇ ਰੱਬੀ-ਨੂਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ “ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਤੇਰੇ ਭਾਣੇ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ” 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਰਬ-ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਆਦਰਸ਼, ਨੈਤਿਕ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸੰਸਕਾਰ ਬਣਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ

ਚਿੰਤਨ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਰਤ ਲਈ ਸਗੋਂ ਪੂਰੇ ਸੰਸਾਰ ਲਈ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਫਿਲਾਸਫੀ ਦਾ ਮੂਲ ਧੁਰਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅੰਗ 1291
2. ਉਹੀ ਅੰਗ 233
3. ਉਹੀ ਅੰਗ 55
4. ਉਹੀ ਅੰਗ 223
5. ਉਹੀ ਅੰਗ 62
6. ਉਹੀ ਅੰਗ 1349
7. ਉਹੀ ਅੰਗ 473
8. ਉਹੀ ਅੰਗ 83
9. ਉਹੀ ਅੰਗ 1010
10. ਉਹੀ ਅੰਗ 349
11. ਉਹੀ ਅੰਗ 467
12. ਉਹੀ ਅੰਗ 1412
13. ਉਹੀ ਅੰਗ 930
14. ਉਹੀ ਅੰਗ 8
15. ਉਹੀ ਅੰਗ 467
16. ਉਹੀ ਅੰਗ 142
17. ਉਹੀ ਅੰਗ 940
18. ਉਹੀ ਅੰਗ 560
19. ਉਹੀ ਅੰਗ 1288
20. ਉਹੀ ਅੰਗ 467
21. ਉਹੀ ਅੰਗ 62
22. ਉਹੀ ਅੰਗ 7
23. ਉਹੀ ਅੰਗ 8
24. ਉਹੀ ਅੰਗ 875
25. ਉਹੀ ਅੰਗ 1
26. ਉਹੀ ਅੰਗ 560
27. ਉਹੀ ਅੰਗ 726
28. ਉਹੀ ਅੰਗ 727
29. ਉਹੀ ਅੰਗ 663
30. ਉਹੀ ਅੰਗ 15
31. ਉਹੀ ਅੰਗ 464
32. ਉਹੀ ਅੰਗ 62
33. ਉਹੀ ਅੰਗ 1349
34. ਉਹੀ ਅੰਗ 191
35. ਉਹੀ ਅੰਗ 1245
36. ਉਹੀ ਅੰਗ 982
37. ਉਹੀ ਅੰਗ 853